

можна, по-перше, стверджувати, що наявність закономірностей у розвитку міжконфесійних відносин безпосередньо залежить від суспільної значущості й тривалості функціонування конфесій; по-друге, зафіксувати конструктивну можливість існування у різних формах міжконфесійних відносин між спільними за християнським корінням і відмінними за ставленням до християнської співпраці та єдності суб'єктами міжконфесійних відносин; по-третє, вважати за нагальну необхідність формування ціннісних засад, вивчення можливих умов, реальних моделей розбудови і оптимального влаштування міжконфесійного співбуття у поліконфесійному просторі постмодерної України.

Література

1. Аверинцев С. Християнство у XX столітті / Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. 3-е видання виправ. і доп. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 650 с.
2. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К.: „Освіта”, 1992. – 192 с.
3. Катехізм або наука засад віри євангельської реформованої церкви. Видано заходами Франса Дрессельгойса паст. єв. реф. церкви в Голландії. – Гільверзум, 1934. – 49 с.
4. Кисельов О.С. Феномен екуменізму в сучасному християнстві. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 120 с.
5. Кралоук П. Ранній протестантизм в Україні / Історія релігії в Україні: у 10-ти т. // Редкол.: А.Колодний та ін. – К.: Світ Знань. Т.5. Протестантизм в Україні // За ред. П.Яроцького. – 2002. – 424 с. іл.
6. Любащенко В.І. Протестантизм в Україні: генеза, структура, місце у соціокультурних процесах: Автореф. дис. ... д.філос.н. – К., 1998. – 41 с.
7. Любащенко В. Кирило Лукарис і протестантизм. Досвід міжцерковного діалогу. – без вид-ва, міста, 2001. – 89 с.
8. Савчук Б. За Українську Церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20-30-ті роки XX ст. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 116 с.

Рецензент доктор філософських наук, професор Л.М.Шугаєва

УДК 2(043.3)

**Іван Папаяні
м. Донецьк**

РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИК НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ ПРОБЛЕМИ

У статті на основі аналізу даних соціологічних опитувань зазначається, що сучасний український віруючий формує свою релігійну ідентичність, базуючись не на власній релігійності, а, навпаки, на власній самоатестації релігійності, а релігійні практики використовує як неголовні і несуттєві маркери релігійної ідентичності. Отже, формування релігійної ідентичності пересічних українців, які вважають себе віруючими, відбувається завдяки актуалізації недискурсивних практик.

Ключові слова: Релігійна ідентичність, дискурсивні практики, трансформація релігійної ідентичності, соціологічні дані.

В статтє на основе анализа данных социологических исследований отмечается, что современный украинский верующий формирует свою религиозную идентичность, основываясь не на собственной религиозности, а наоборот, на собственной самоаттестации религиозности, а религиозные практики использует как неглавные и несущественные маркеры религиозной идентичности. Таким образом, формирование религиозной идентичности украинцев, считающих себя верующими, происходит благодаря актуализации недискурсивных практик.

Ключевые слова: религиозная идентичность, дискурсивные практики, трансформация религиозной идентичности, социологические данные.

In article by analyzing the data of sociological surveys indicate that the current ukrainian believers formed their religious identity, based not on their own religion, but rather on its own self-attestation of religiosity and religious practices as neholovni uses and minor markers of religious identity. thus, the formation of religious identity ordinary ukrainian citizens believe in god, is due to update nedyskursyvnih practices.

Keywords: religious identity, discursive practices, the transformation of religious identity, sociological data surveys.

Постановка проблеми. З кінця ХХ ст. у світі спостерігається активне повернення релігії на авансцену глобально-світового і локально-регіонального буття. у термінології сучасного релігієзнавства цей процес був означений різними синонімічними концептами, зокрема *релігійне відродження, релігійне піднесення, релігійний ревайвл*. Прагнення індивідів до власної самоатестації завдяки релігійній ідентичності детерміноване ситуацією сучасності, коли, незважаючи на великий загальний науковий прорив і сукупний приріст знань, складність соціальних зв'язків і швидкість соціальних процесів, людина, як завжди, робить екзистенційний вибір, стоячи перед обличчям смерті. і це стає єдиним, незмінним та недевальвованим з часом джерелом смислів для побудови власного „я”.

У сучасному українському суспільстві проблема релігійної ідентичності, у світлі атеїстичного минулого і глобалізаційно-глокалізаційного майбутнього, постає більш жорстко, окреслюючи великий пласт проблемних моментів.

По-перше, ріст домінування релігійного чинника в соціальній ідентичності громадян, а поряд із цим медіальна позиція релігійної ідентичності у структурі її різновидів (останнє підтверджується багатьма соціологічними дослідженнями) створюють ситуацію, коли релігійна ідентичність українців стає значною мірою менш оформленою церковно-конфесійними інституціями. вона не транслюється останніми, а конструюється віруючими з огляду на певні доступні їм релігійно-конфесійні наративи.

По-друге, швидкість соціальних процесів, на тлі яких формується релігійна ідентичність, призводить до постійних змін віруючими конфесійних векторів релігійної ідентифікації. Ці зміни є дуже болісними для особистості віруючого, адже супроводжуються станом „кризи релігійної ідентичності”, яка виявляється як відсутність кореляції між внутрішніми релігійно-духовними інтенціями особи та зовнішніми практиками, актуалізованими релігією, конфесією, культом або окремою релігійною громадою.

У даному сенсі, коли суспільство загалом і окремі індивіди зокрема знаходяться в унікальній ситуації розпорошення й змішування різних типів соціальної ідентичності, що виникла через фундаментальні соціально-політичні зміни, які відбулись у країні, особливо актуальною для українського релігієзнавства, з одного боку, і державного управління – з іншого, є спроба комплексного наукового підходу до проблеми релігійної ідентичності в контексті державного гуманітарного менеджменту, розгляд можливостей вироблення і прийняття на державному рівні виваженої та державно-орієнтованої політики релігійної ідентичності. У свою чергу для реалізації цієї мети найголовнішим є виявлення, завдяки аналізу соціологічних даних, ролі релігійної ідентичності в системі повсякденних практик населення України, окреслення якісних і кількісних показників релігійної ідентифікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальноновизнаними в науковому співтоваристві авторами, роботи яких стосуються релігійного чинника в структурі ідентичності особи й колективу і релігійної ідентичності, є закордонні дослідники Р.Белла, П.Бергер, К.Гірц, В.Джеймс, Е.Дюркгейм, М.Еліаде, Л.Леві-Брюль, Р.Марет, Х.Мол, С.Хантінгтон. Роботи цих дослідників можна вважати класичними для розуміння даної проблематики. Слід також відзначити збірник наукових робіт, що стосуються проблеми релігійної ідентичності, „Релігійна ідентичність та зміни” під загальною редакцією С.Колемана та П.Коллінза.

Детальної розробки феномен релігійної ідентичності зазнав також у російському релігієзнавстві, соціології, соціальній філософії, психології. У роботах відомих російських дослідників релігійної ідентичності А.Забіяко, Л.Іпатової, І.Каргіної, М.Мчедлова, С.Рижової,

Т.Стефаненка, Є.Шумілової та Є.Ходжаєвої, В.Ядова, І.Яблокова та інших актуалізовані загальнотеоретичні, функціонально-конфесійні й особистісні аспекти даного феномену.

Українська релігієзнавча школа окреслила особливий універсальний підхід до проблеми релігійної ідентичності. У своїх роботах українські релігієзнавці фокусуються як на теоретичному, так і функціональному аспектах релігійної ідентичності. Теоретичний аспект релігійної ідентичності розробляється в роботах М.Бабія, В.Волошина, В.Єленського, Г.Кулагіної, А.Колодного, О.Козловського, В.Попова, Л.Филипович, М.Черенкова. Великий пласт досліджень в українському релігієзнавстві сфокусований на розгляді релігійної ідентичності через аналіз стану релігійно-конфесійного простору взагалі або певного релігійно-конфесійного напрямку в ньому. Ґрунтовні роботи стосовно християнської ідентичності були представлені в науковому доробку І.Андрухів, В.Бондаренка, В.Єленського, С.Здіорука, А.Колодного, В.Козленко, М.Рибачука, О.Сагана, О.Уткіна, С.Яремчука, В.Шевченка та інших. Конфесійні особливості релігійної ідентичності католицизму розглядають І.Богачевська, С.Кияк, Н.Кочан, М.Маринович, А.Юраш. Протестантська релігійна ідентичність досліджується в роботах В.Єленського, В.Любашенко, Ю.Решетнікова, П.Яроцького, М.Черенкова. Важливе місце серед дослідників займає проблема ісламської ідентичності, актуалізована в роботах А.Арістової, О.Богомоллова, С.Данилова, М.Кирюшка, І.Козловського, В.Лубського, І.Семиволоса, Г.Яворської.

Особливою проблемою в дослідженні релігійної ідентичності в українському гуманітарному дискурсі є проблема взаємодії релігійної й національної ідентичностей. Цій проблемі присвятили свої роботи релігієзнавці: М.Бабій, В.Єленський, С.Здіорук, А.Колодний, М. Маринович, О.Недавнія, П.Павленко, О.Саган, Л.Филипович, П.Яроцький.

Соціологічні аспекти релігійної ідентифікації в сучасному українському суспільстві розкривається в роботах Н.Дудар, М.Паращевіна.

Отже **мета** роботи полягає в окресленні (на основі аналізу даних соціологічних опитувань) ролі релігійної ідентифікації, а також трансформації релігійної ідентичності в системі повсякденних практик населення сучасної України. Звідси **об'єктом** роботи є релігійна ідентичність населення сучасної України. **Предметом** соціологічний аналіз трансформації релігійної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж почати дослідження, слід окреслити основний термін даної статті. Релігійну ідентичність автор розуміє як змінний феномен. Намагаючись подолати розбіжність і крайнощі статичного розуміння цього феномену в примордiальному та есенціальному підходах, пропонується розгляд релігійної ідентичності з позиції соціально-феноменологічного конструктивізму. У контексті даної парадигми релігійна ідентичність визначається як „сконструйована система уявлень про себе та інших (як на рівні індивіда, так і на рівні групи), що формується, відтворюється та змінюється в релігійно-дискурсивних практиках і визначає єдність релігійної групи, що досягається її інтерсуб'єктивною орієнтацією на загальний ідеалізований набір релігійних символів, які виражають сутність онтологічних, аксіологічних, етичних регулятивів релігійної віри, які актуалізуються в здатності до загальних священних практик. Релігійна ідентичність є не тільки належністю індивіда до певної соціальної цілісності, в даному випадку – релігійної громади, а також визначається як усвідомлення або переживання цієї належності” [3, с. 8]. Таке розуміння феномену релігійної ідентичності дає можливість дослідникові не потрапити в так звану „прірву традиціоналізму”, де релігійна ідентичність є стійким незмінним традиційним феноменом. Виходячи з того, що в статті автор буде розкривати специфіку трансформації релігійно-ідентифікаційних пріоритетів населення України, логічним є використання саме вище зазначеного поняття релігійної ідентичності, в якому феномен є соціально і індивідуально конструйованим, а отже змінним.

Соціологічні опитування останніх років демонструють однозначну присутність релігійного чинника в системі ідентифікаційних домінант українського населення. Зупинимось на деяких соціологічних дослідженнях, які відображають трансформації і зміни релігійної ідентичності населення держави. Так, всю проблемність пострадянської релігійної

ідентифікації населення України, яка, на нашу думку, продовжує впливати на ідентифікаційно-релігійні процеси сучасності, було актуалізовано у дисертаційному дослідженні Н.Дудар, яка зазначає що „релігійність постсоціалістичного періоду як духовний феномен характеризується неоднорідністю, незавершеністю, неоднозначністю, поліфункціональністю, багатоконфесійністю (при домінуванні християнської традиції) та дисгармонійністю між кількісним піднесенням і невідповідним якісним наповненням. Релігійне світорозуміння, світовідчуття і світоставлення сучасного віруючого еволюціонує в бік абстрактивізації і розмитості ідеї надприродного, етизації й етикетизації релігії, іморталізації релігійного світорозуміння, активного розвитку позаконфесійної і позацерковної релігійності, детрадиціоналізації релігійних постулатів, релігійного пристосовництва тощо” [1]. Одразу слід зауважити, що дана дослідниця розглядає релігійність як поняття, в структуру якого входить релігійна ідентичність і яке актуалізується завдяки релігійним практикам.

У преамбулі соціологічного звіту, поданого дослідницею у журналі „Людина і світ” у січні 2003 року [2, с. 8-13], зазначається, що „соціологічні дослідження, починаючи з 1991 р., виявляють чітку тенденцію до зростання числа осіб, які прихильно ставляться до релігії. Так, посилаючись на ряд досліджень, вона констатує, що у 1991 році декларували себе як людину віруючу від 43% – до 48% опитаних українців, у 2000 році віруючими вважали себе 57,8 % опитаних українців, у 2002 році їх частка (віруючих українців) зросла вже до 60,2%” [2, с. 8-13]. Таким чином, можна констатувати, що кожні два роки частка громадян, які вважають себе віруючими, зростає приблизно на 2,3%. Отже, незважаючи на кількість новонароджених і померлих, а спираючись тільки на тенденційність дослідження можна говорити, що рівень віруючих в Україні у 2008 році приблизно складатиме 66,5% – 67% відповідно. Однак, дослідження релігійності, які були проведені за результатами соціологічного дослідження „Релігія та релігійність в Україні”, яке проводилося у 2008 році в рамках Програми міжнародного соціального дослідження (ISSP), яке відбувалося одночасно у понад 40 країнах Європи, доводять, що релігійність українців, починаючи з 1991 року і закінчуючи 2008 роком, зростає більш швидкими темпами. Зокрема, посилаючись на дані дослідження, можемо констатувати, що «релігійність українців є однією з найвищих у Європі. 53% респондентів погодились з тим, що твердження „Я вірю у Бога зараз і завжди вірив” найкращим чином змальовує їхні переконання. Кожний п'ятий (21%) не вірив раніше, проте став віруючим зараз. Тобто три чверті населення України вважають себе віруючими людьми. Тих, хто не вірить, значно менше: кожний дев'ятий (11%) або ж ніколи не вірив у Бога, або перестав вірити, і це, скоріше за все, констатація твердого переконання (15% – не відповіли)” [4], [5].

Таким чином, дані, наведені соціологами стосовно релігійності українців порівняно з громадянами інших країн Східної та Західної Європи засвідчують, що релігійна ідентичність серед інших соціальних ідентичностей в українців посідає центральне місце. Як зазначив соціолог М.Паращевін: „В опитуванні було зафіксовано дуже високий рівень релігійності населення. Частка тих, кого можна називати релігійними, в середньому по країні наближається до 90%, з помітними регіональними відмінностями, а саме поступовим зменшенням частки релігійних мірою просування із Заходу країни на Схід. Причому крайнощами тут є саме ці регіони. Тобто найбільш релігійним є Захід, а найменш релігійним – Схід. Хоча характеристика „найменш” є відносною, оскільки і серед жителів Сходу частка релігійних склала майже 85%” [5, с. 13-17]. Дані арифметичні показники говорять про те, що актуалізація себе як віруючого, тобто формування власної ідентичності завдяки інтенції на релігійні символи-маркери притаманна більшій частині населення України. Порівнюючи дане дослідження з аналогічним дослідженням 2002 року, слід зазначити, що за шість років частка тих українців, які ідентифікують себе як віруючі, збільшилась приблизно на 25,5–30%.

Стосовно конфесійної складової релігійної ідентичності (яка відображає соціальний рівень релігійної ідентичності), то за даними опитування 2008 року 26,3% православних визнали себе такими, що колись не вірили, але зараз вірять, а серед греко-католиків таких виявилось 3,6%. Більшість віруючих українців (91%) – християни. Зокрема, 39% віруючих належать до трьох основних православних церков: УПЦ МП, УПЦ КП і УАПЦ, 44% назвали

себе православними без ідентифікації з певною церквою. Греко-католиків в Україні – 8%, протестантів, за даними соціологічних досліджень, трохи більше 1% від усіх релігійних. Інші конфесії не набрали 1% [5, с. 21-26]. Для порівняння наведемо підсумки дослідження конфесійної ідентифікації українців 2002 року: як представники Української православної церкви себе ідентифікували 14,8%, з них віруючих – 14,5%, тих хто вагається між вірою і невір'ям – 14,7%, частка невіруючих, що ідентифікують себе з УПЦ, склала 6,9%, з Українською православною церквою Київського патріархату себе ідентифікують 23,9 %, з них віруючих – 26 %, тих, хто вагається між вірою і невір'ям, – 22,4 %, невіруючі склали 13,4 % від загального числа опитаних. Якщо узагальнити, то сукупність православних, які ідентифікують себе з тією чи іншою православною конфесією, загалом склала приблизно 61,1% [2, с. 8-13].

Як зазначалося вище, релігійна ідентичність особи актуалізується саме в відтворенні релігійних практик і саме це є формою актуалізації релігійної ідентичності в повсякденні. За словами Н. Дудар, уявлення українців щодо релігійних практик залежать від того, відвідують вони самі релігійні зібрання, служіння чи ні. Так, у 2002 році 49,9% опитаних респондентів вважали, що відвідування релігійних служб та здійснення релігійних обрядів, а поряд із цим і знання релігійного вчення, не є обов'язковим, цей погляд щодо власної ідентичності актуалізується як віруючими (53,7%), так і тими, хто вагається щодо власної релігійності 52,6% [2, с. 8-13].

Порівняно з дослідженням 2008 р. актуалізація релігійних практик задля підтримки ідентичності також є незначною, як зазначає соціолог М.Паращевін: „Значно обмеженим виявляється також і звернення до церков. Адже за результатами зазначеного дослідження більше половини віруючих (57%) відвідують церкву рідко (якщо точніше, близько 41% відвідують церкву кілька разів на рік, а близько 14% – раз на рік). Крім цього, близько 20% не відвідують її ніколи чи майже ніколи, а постійно ходять до церкви лише 8% віруючих. Подібною є й ситуація щодо молитов – трохи переважають ті особи, які моляться не часто. Якщо скласти тих, хто молиться рідко, дуже рідко і ніколи чи майже ніколи, то загальна частка таких віруючих складе більше половини (53%), тоді як часто чи дуже часто моляться 47% віруючих” [5, с. 17-41].

Таким чином, аналізуючи релігійну ідентичність населення держави на прикладі соціологічних даних, можна стверджувати, що релігійна ідентичність серед інших соціальних ідентичностей в сучасному українському суспільстві займає одне з провідних положень. Порівнюючи процент людей, які ідентифікують себе як віруючих і релігійних, та процент людей, які актуалізують власну ідентичність саме через релігійні практики, можна стверджувати, що вагома частина українців використовує недискурсивні практики конструювання власної релігійної ідентичності. А отже, в основному, релігійна ідентичність українців розгортається, підкріплюється та транслюється не завдяки її практично-дискурсивній актуалізації (відвідуванню богослужінь, знанні релігійних догм та символів, молитовним практикам, навіть читанню релігійної преси і перегляду релігійних телепрограм), а навпаки, завдяки власній самоатестації (цікавим є факт з власного дослідницького досвіду дисертанта, коли на питання до віруючого до якої конфесійної групи він себе відносить: православних, греко-католиків або мусульман, людина відповіла буквально наступне: „Я за етнічним походженням грек, тому відношу себе до греко-католиків”). Таким чином, релігійна ідентичність населення держави базується не на дійсній релігійності, яка являє собою комплекс, що має розгортання як в релігійно-практичному, так і екзистенційно-містичному плані, а навпаки, вона актуалізується лише завдяки недискурсивним практикам ідентичності і спирається на самоатестаційну релігійність. Незважаючи на те, що вагомим елементом для трансляції і акумуляції символів-маркерів, які актуалізують формування релігійної ідентичності, є періодичні видання (загалом релігійні організації доволі суттєво представлені як в нерелігійних засобах масової інформації (ЗМІ), так і власними ЗМІ, як зазначають соціологи, з 2002 року постійно збільшується кількість періодичних видань, що належать релігійним організаціям. За період з 2003 до 2008 року кількість таких видань збільшилась з 311 до 383, тобто на 23%. Велика частка цих видань належить Українській православної церкві – 28%, усім

протестантським церквам загалом – 36% періодичних видань [5, с. 12]), проте навіть вагома присутність релігійних організацій на телеекранах і в друкованих ЗМІ не впливає на відтворення, акумуляцію і трансляцію маркерів релігійної ідентичності, які зовсім не сприймаються пересічними громадянами.

Підбиваючи підсумок щодо виявлення функціональності релігійної ідентичності на рівні повсякденних практик населення України, слід навести зауваження соціолога М.Паращевіна, який зазначив стосовно результатів опитування 2008 року наступне: „Можна припустити, що антирелігійна боротьба радянської влади не виявилася цілком безплідною, полишивши глибокий слід на характері релігійних переконань. Поки існував жорсткий контроль над переконаннями віруючих і система виховання в релігійному дусі, люди вірили в те, що стверджувало духівництво. Коли ж такий контроль і система виховання порушилися, люди почали модифікувати свої релігійні уявлення відповідно до своїх не лише духовних, але й мирських уподобань і цінностей” [4]. Ця теза дуже влучно характеризує соціологічний зріз релігійної ідентичності українців, наведений вище. Закладені радянською системою ідентифікаційні матриці досі працюють на рівні свідомості пересічного громадянина, адже, релігійна ідентичність і ідентичність загалом не можуть будуватись на порожньому місці, тому сучасний віруючий і відтворює власну релігійну ідентичність на маркерах, закладених в радянські часи і трансльованих в сьогодні, та ще й до того ж накладених на постмодерне розуміння всього релігійного комплексу. Підтверджують останнє й інформаційно-аналітичні матеріали, розповсюджені центром Розумкова до Круглого столу на тему: „Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку”, що відбувся 8 лютого 2011 року. В них, зокрема, зазначається, що більшість (56%) громадян упевнені в тому, що людина може бути просто віруючою і не сповідувати ту чи іншу релігію; необхідність релігійної визначеності засвідчили 32%. Однак, порівняно з 2000 р., частка впевнених у тому, що віруюча людина обов’язково має сповідувати ту чи іншу релігію збільшилася з 26% до 32%. Серед віруючих частка впевнених, що людина може бути „просто віруючою” і не сповідувати певної конкретної релігії становить 52%; необхідність релігійної визначеності підтримали 41% віруючих. Серед тих, хто вагається, це співвідношення становить 71% проти 18%, відповідно. Найбільшою мірою впевненість у необхідності релігійної визначеності властива прихильникам УГКЦ (55%) та УПЦ (53%). Серед прихильників УПЦ КП, групи „інших православних”, та „просто християн” більшість складають упевнені в тому, що людина може бути „просто віруючою” [6, с. 38].

Висновки. Аналіз релігійної ідентичності із застосуванням соціологічних даних сучасних соціологічних досліджень, які стосуються релігійності населення України, дав можливість, по-перше, наповнити абстрактне філософсько-релігієзнавче поняття релігійної ідентичності конкретним функціональним і емпіричним змістом; по-друге, довести, що релігія залишається вагомим чинником ідентифікації, а релігійна ідентичність займає чільне місце серед ідентичностей як на особистісному, так і на суспільному рівнях повсякденності. Після занепаду тоталітарної влади, розпаду Радянської держави та лібералізаційних процесів у релігійній царині незалежної України намітився зріст релігійності населення держави і активне відтворення власної ідентичності завдяки релігійним практикам. Проте наведені соціологічні дані свідчать про те, що сучасний український віруючий формує свою релігійну ідентичність, базуючись не на власній релігійності, а навпаки, на власній самоатестації релігійності, а релігійні практики використовує як неголовні і несуттєві маркери релігійної ідентичності. Отже, формування релігійної ідентичності пересічних українців, які вважають себе віруючими, відбувається завдяки актуалізації недискурсивних практик.

Література

1. Дудар Н. Релігійність в українському соціумі: детермінанти і характеристика сучасного стану 2002 года: Автореф. дис. канд. соціол. наук: 09.00.11 / Н. Дудар; [Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України]. – К., 2002. – 20 с.
2. Дудар Н. Релігійність українського суспільства: останні дослідження / Н. Дудар // Людина і світ. – 2003. – № 2. – С. 8-13.
3. Папаяні І. Феномен релігійної ідентичності в контексті філософсько-релігієзнавчого дискурсу [Текст] : Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.11 „Релігієзнавство” / Папаяні Іван Володимирович ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2010. – 16 с.
4. Паращевін М. Деякі особливості релігійності населення України [Електронний ресурс] / М.Паращевін // Релігійно-інформаційна служба України. – Режим доступу: <http://old.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/analysis/article;28412/>
5. Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні / М. Паращевін; [за ред. С. Макеєва; передне слово О. Іващенко]. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – 68 с.
6. Релігія і влада в Україні // Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему: „Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку” [8 лютого 2011 року]. – К.: Центр Розумкова – 2011. – 82 с.

Рецензент кандидат історичних наук, доцент І.Г.Луковенко